

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Darius Antanavičius
Darius Baronas

1

VILNIUS 2008

UDK 930.2(093)
Is81

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(Lietuvos istorijos institutas)

Darius Baronas
(Lietuvos istorijos institutas)

Zenonas Butkus
(Vilniaus universitetas)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(Lietuvos istorijos institutas)

Mathias Niendorf
(Kylio universitetas)

Rimvydas Petrauskas
(Vilniaus universitetas)

Irena Valikonytė
(Vilniaus universitetas)

Redkolegijos adresas:

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva
el. p. dubonis@istorija.lt

TURINYS

Pratarmė	7
----------------	---

Straipsniai ir studijos

Artūras Dubonis

Dvylika Traidenio valdymo metų: Haličo-Voluinės metraščio lietuviškųjų žinių informatyvumo klausimu	11
Twelve Years of Traidenis' Rule (About the Data on Lithuania in the Halych-Volhynian Chronicle). <i>Summary</i>	24

Darius Baronas

Pilėnai ir Margiris: faktai ir fikcijos	27
Pilėnai Castle and Duke Margiris in 1336: Facts and Fiction. <i>Summary</i>	64

Stephen C. Rowell

Ne visai primintinos kautynės: ką byloja šaltiniai apie 1399 m. mūšį ties Vorsklos upe?	67
An Almost Forgotten Conflict: What do the Sources Reveal of the Battle of Vorskla, 1399? <i>Summary</i>	89

Rimvydas Petrauskas

Riteriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje	91
The Knights in the Grand Duchy of Lithuania Between the Late Fourteenth and Early Sixteenth Centuries. <i>Summary</i>	112

Eugenijus Saviščevas

Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčių knygą	115
Ordering Chaos: An Attempt to Research Anew the Cartulary (księga danin) of Grand Duke Casimir of Lithuania. <i>Summary</i>	173

Laimontas Karalius

Lietuvos Metrikos <i>knygų</i> vaidmuo Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje (problemos aktualumas ir tyrimo perspektyvos)	175
The Role of the Books of the Lithuanian Metrica in the Chancery of Grand Duke Alexander (1492–1506) (Relevance of the Issue and Research Prospects) <i>Summary</i>	215

<i>Raimonda Ragauskienė</i> Galimybės klastoti bajorijos dokumentus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.	219
Possibilities of Forgery of Gentry Documents in the Grand Duchy of Lithuania in the Sixteenth Century. <i>Summary</i>	248
<i>Jonas Drungilas</i> Jono Gruževskio archyvo registras (XVI a. pab.–XVII a. pr.)	251
Register of Jonas Gruževskis' Archive (Late-Sixteenth – Early-Seventeenth Centuries). <i>Summary</i>	265
<i>Stanislovas Pamerneckis</i> Lietuvos dvarų ūkinė dokumentacija: pajamų-išlaidų knygos XIX a. pirmojoje pusėje (Adutiškio dvaro archyvo pagrindu)	267
Economic Documentation of Lithuanian Estates: Early Nineteenth-Century Ledgers as Exemplified by the Holdings of the Archive of Adutiškis Estate. <i>Summary</i>	297
<i>Diskusija</i>	
<i>Algirdas Baliulis</i> . Lietuvos istorijos šaltinių, rašytų kirilica, kai kurios skelbimo problemos	299
Some Problems of the Publication of Lithuanian Historical Sources in the Cyrillic Script. <i>Summary</i>	314
<i>Šaltinio publikacija</i>	
Vilniaus vyskupo koadjutoriaus Jurgio Radvilos 1575 m. liepos 4 d. informacinis procesas (<i>parengė Darius Antanavičius</i>)	315
Processus Informativus of 4 July 1575 on Coadjutor Bishop Jurgis Radvilas of Vilnius (Edited by Darius Antanavičius). <i>Summary</i>	344
<i>Recenzijos, Anotacijos</i>	
<i>О. Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть / Дослідження. Тексти. Львів, 2004, pp. 1282, [4]. 500 egz., 42 il. ISBN 966-7155-85-4 – (Artūras Dubonis)</i>	345
<i>Mindaugas Paknys. Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.: namai, gyventojai, svečiai, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, 318 p. ISBN 9955-624-71-X – (Darius Baronas)</i>	346
Apie autorius	349
Autoriams	351
Guide for Authors	355

JONO GRUŽEVSKIO ARCHYVO REGISTRAS (XVI A. PAB.–XVII A. PR.)

Jonas Drungilas

Modernėjant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdymo aparatui bei intensyvėjant dokumentų cirkuliacijai, bajoriškoje visuomenėje pamažu formavosi privačios dokumentų saugyklos – archyvai. Pagausėjus dokumentų kiekiui, imti sudarinėti registrai, kurie tapo svarbiausiais archyvų orientyrais.

Šiuolaikiniuose istoriniuose tyrimuose yra įprasta naudotis bajorų dokumentų registrais tiriant jų archyvus¹, tačiau registras vis dar nėra atskiras tyrimo objektas. Manytina, kad tai lėmė paties šaltinio specifinis informacinis pobūdis. Kita vertus, dauguma žinomų ankstyviausių bajorijos archyvų registrų yra jau publikuoti arba įrašyti į pavietų teismų ir Lietuvos Metrikos knygas. Tačiau tokiu pavidalu išlikęs šaltinis daugiau ar mažiau nuo tyrinėtojo paslepia tikrąjį registro „gyvenimą“: jo sudarymo aplinkybes, naudojimą, savininkus. Šiuo požiūriu išlikę originalūs dokumentų sąrašai yra vertingesni ir informatyvesni, juos lengviau „prakalbinti“.

Šio tyrimo objektas – vienas iš išlikusių ankstyvesnių registrų – originalus Jono Gruževskio XVI a. pab. – XVII a. pr. archyvo registras². Šio archyvo savininkas J. Gruževskis iš pradžių buvo Radvilų vietininkas, o vėliau tapo vienu stambiausių Žemaitijos žemvaldžių³. Minėto registro tyrimą praplečia tai, kad dalis originalių J. Gruževskio archyvo registre surašytų dokumentų ligi šiolei išliko ir saugomi kartu

¹ K. Syta, „Archiwa szlachty żmudzkiej w II połowie XVI wieku“, *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 7, 1997, p. 30–42; R. Ragauskienė, „XVI a. LDK bajorijos privačių archyvų saugojimo kultūra“, *Lituanistica*, nr. 2 (66), 2006, p. 1–19; R. Ragauskienė, „Najstarsze dokumenty XVI w. w archiwach prywatnych szlachty WKL (na podstawie Metryki Litewskiej)“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius, 2007, p. 285–310, R. Ragauskienė, „Bajorijos archyvų gaisrai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, *Lituanistica*, nr. 1, 2007, p. 1–24.

² J. Gruževskio archyvo registras, 1596 m. vasario 5 d., Kelmė, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius [toliau – LMAB RS], f. 256, b. 3904.

³ J. Drungilas, „Etnosocialinis mobilumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: Gruževskių giminės pavyzdys (XVI a. antra pusė – XVIII a. pradžia)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004, 2, Vilnius, 2005, p. 54–60.

su Gruževskių giminei priklausiusiu Kelmės dvaro archyvu⁴. Be to, šis išlikęs registras yra vertingas kaip buvusio J. Gruževskio archyvo rekonstravimo instrumentas. Tad praplėtus tyrimo erdvę, registras tampa ne tik siauru šaltinotyros, bet ir socialinės bei kultūrinės istorijos objektu, atskleidžiančiu dokumentų cirkuliavimą tarp bajorijos.

Straipsnio tikslas – ištirti J. Gruževskio buvusio archyvo registrą, atskleisti jo sudarymo aplinkybes ir kartu išanalizuoti bei rekonstruoti paties archyvo struktūrą ir turinį.

Registro charakteristika (užsakovas, ypatybės, surašytojas)

Šio registro užsakovas buvo Jonas Gruževskis, vienas stambiausių ano meto Žemaitijos žemvaldžių (apie 1540–†1609). Į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę jis atvyko iš neturtingo Mazovijos krašto, kur buvo labai vertinamas kiekvienas žemės lopinėlis⁵. Manytina, jog žemės vertę jis buvo gerai perpratęs. Karjerą J. Gruževskis pradėjo vietininkaudamas pas Mikalojų Radvilą Juodąjį, o po to – pas Radvilą Našlaitėlį. Pamažu jam įgijus pastarojo patrono pasitikėjimą po ilgalaikio vietininkavimo Niehnievičių dvare, Jonui Gruževskiui buvo patikėta pelninga Šiaulių seniūnijos vietininko vieta. Tai buvo reikšmingiausias posūkis J. Gruževskio gyvenime, nes būtent nuo to laiko jis pradėjo pirkti nekilnojamąjį turtą, sudarinėti įvairius smulkesnius ir stambesnius finansinius sandėrius. Pirmiausia jis įsigijo tris didelius dvarus Žemaitijoje: Želvių (1586 m.), Šilėnų (1587 m.) ir Kelmės (1591 m.). Pradėjęs ryškėti didžiulės valdos kontūrams, J. Gruževskis toliau sumaniai vykdė žemėvaldos politiką: pirko kitus dvarus, kaimus ar net atskiras tarnybas ir taip sukonstravo vieną iš stambiausių Žemaitijos valdų bei padėjo tvirtus pamatus tolesniam Gruževskių giminės kilimui⁶.

Kita vertus, vietininkavimas Jonui Gruževskiui buvo ne tik pragyvenimo šaltinis, bet ir galimybė susipažinti su dokumentacija, rašytine kultūra. Be abejo, J. Gruževskis kone kasdien susidurdavo su vietininko veikloje cirkuliuojančiais dokumentais⁷, o administruodamas Šiaulių seniūniją, jis ne tik prižiūrėjo gaunamus dokumentus, bet pats ir tvarkė šios seniūnijos archyvą. Tai patvirtina to meto Šiaulių seniūnijos aktų kitoje pusėje J. Gruževskio surašyti trumpi dokumentų apibūdinimai. Vietininkas dokumentus aprašinėjo tuo metu paplitusia forma: akto turinys buvo perteikiamas labai glaustai, dažniausiai nenurodant datos⁸. Taigi per šį daugiau nei trisdešimties metų

⁴ Kelmės dvaro dokumentai įtraukti į Žemaitijos dvarų dokumentų kolekciją ir saugomi LMAB RS 37-ame fonde.

⁵ W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków, 1908, p. 36–38, 47.

⁶ Plačiau apie J. Gruževskio karjerą bei jo formuojamą žemėvaldą žr. J. Drungilas, „Etnosocialinis mobilumas“, p. 56–57.

⁷ Ten pat, p. 54–55.

⁸ Antai Kuršo kunigaikštieni Onai pasiuntus Šiaulių vietininkui laišką, jis greta jam skirto kreipinio savo ranka prirašė: „od księżni kurlanskiej“. J. Gruževskis panašiai aprašė valdovo Stepono Batoro

vietininkavimo laikotarpi J. Gruževskis ne tik susipažino su įvairiais dokumentacijos tipais⁹, bet ir išmoko ją tvarkyti. Vertėtų pažymėti, kad XVI a. aštuntajame dešimtmetyje Vakarų Europoje pasirodė pirmieji archyvistikai skirti darbai¹⁰, tačiau vargu, ar J. Gruževskis buvo ką nors apie juos girdėjęs.

Šiame kontekste ir atsirado minėtas archyvo registras. Tai buvo tipiškas stambaus žemvaldžio dokumentų sąrašas. Prieš įvertinant šio registro informaciją, iš pradžių vertėtų trumpai jį apibūdinti.

Pirmiausia į akis krinta tai, kad šis registras neturi vientisos struktūros. Jis buvo rašomas dviem etapais. Pirmoje registro dalyje, surašytoje 1596 m. vasario 5 dieną, suregistuoti Jono Gruževskio nupirktų Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų dokumentai¹¹. Antroje dalyje dokumentai sugrupuoti pagal konkrečius žemvaldžius, iš kurių J. Gruževskis nusipirko pavienės žemės, valstiečių tarnybas, kaimus¹². Ši dalis pradėta rašyti taip pat 1596 m. ir buvo rašoma iki pat 1603 m.

Taigi analizuojamas registras pradėtas rašyti 1596 m. Ši data iškrenta iš įprastinio ano meto registrų sudarymo konteksto, mat dokumentų sąrašai buvo paprastai sudaromi archyvo savininko mirties, valdos pardavimo¹³, archyvų gaisrų, vagysčių atvejais¹⁴. Vis dėlto ši data nebuvo atsitiktinė: J. Gruževskis tik 1596 m. tapo visateisiu Kelmės dvaro savininku, mat prieš metus buvo gavęs paskutinius to dvaro teisinius dokumentus¹⁵. Tad registro sudarymo laikas sietinas su pasikeitusiu J. Gruževskio

M. K. Radvilai Našlaitėliui rašytus dokumentus, jų kopijas („kopia listu upominalnego“), 1580–1581 m. mokesčių kvitus („Od Zarzeczekiego“) ir kitus dokumentus, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów [toliau – AGAD, AR], dz. II, teka III, syg. 222, l. 2, 4; ten pat, dz. XVII, syg. 149, l. 2, syg. 150, l. 2, syg. 151, l. 2; syg. 152, l. 1v, 4.

⁹ J. Gruževskio dokumentacijos išmanymą liudija ir vėlesni įvykiai, kai XVII a. pradžioje Žemaitijos kapitulos atstovai kaltino jį pasisavinus Kelmės parapiinės bažnyčios fundacinius dokumentus. Žr. B. Gružewski, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kelmach. Rys historyczny na dokumentach urzędowych*, Warszawa, 1912, p. 14: „[...] tot fundusz na kostiel i na plebaniu kielmieńskoju należaczi, tot kniaz Kotarski tobie dej panie Grużewski do ruk twoich otdał, kotory fundusz u siebie majesz, albo jako ot ludiej wiadomost jeho kniazia kanonika dochodit, iż dej tot fundusz snat spalil [...]“ (1606 m. vasario 3 d., šaukimas į Žemaitijos žemės teismą J. Gruževskiui).

¹⁰ Tai dvi Jokūbo iš Ramingeno knygos, išleistos 1571 m. Heidelberge: „Von der Registratur in jren Gabäuwen und Regimenten“, „Summarischer Bericht was es mit einer künstlicher und volkommer Registratur für eine Gestalt“, plg. A. Brenneke, *Archivkunde. Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des europäischen archivwesens*, Leipzig, 1953, p. 45–46.

¹¹ LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 1, 2, 4: „Do Żelw należące listy“, „Do Szylian listy przynależące“, „Rejestrz spisania listów, przywilejów należące na Kielmy, jako jest szirzej na rejestrze od kniazia Bogdana Solomereckiego pod pieczęcią i z podpisem ręki jego ruskim pismiem spisany anno d[omi]ni 1591 miesiāca februari dnia 28.“

¹² Ten pat, l. 5v, 6–v, 7–v: „Od Tiszkiewicza“, „Od pana Polowice“, „Od jm. pana Jana Siemiotha“, „Od jm. pana Sirewicza“, „Od pana Orwida“, „Od Rupiejka“.

¹³ W. Nowosad, *Archiwa szlachty Prus Królewskich*, Toruń, 2005, p. 162.

¹⁴ R. Ragauskienė, „Bajorijos archyvų gaisrai“, p. 1–24.

¹⁵ 1595 m. sausio 12 d. išrašas iš Žemaitijos žemės teismo knygos, kad Regina Solomereckytė atsisakanti teisių į Kelmės dvarą (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 5v).

statusu, kurio pasikeitimą patvirtintų ir tais pačiais metais jo funduota Kelmės reformatų bažnyčia¹⁶.

Ryškiausia šio registro ypatybė – surašytų dokumentų turinys. Beveik visi į registrą įtraukti 209 dokumentai yra teisinio-turtinio pobūdžio: pirkimo-pardavimo sutartys, dovanojimai, žemės ir pilies teismų išrašai, valdovų privilegijos, revizorių raštai, vaznių intromisijos, dvarų inventoriai. O smulkiųjų ir vidutinių Žemaitijos bajorų registruose randama įvairesnių dokumentų: mokesčių kvitai, skoliaraščiai, šaukimai į teismą ir t. t.¹⁷ Suregistruodamas turimus teisinius-turtinius dokumentus, J. Gruževskis, kaip ir kiekvienas bajoras tuo metu, pirmiausia siekė užsitikrinti naujo įsigyto nekilnojamojo turto teisinį saugumą¹⁸, todėl jis ir sumanė surašyti tik svarbiausią ir reikšmingiausią turimos dokumentacijos dalį, o kita dokumentacijos dalis galėjo būti archyve neaprašyta ir atskirai padėta.

Analizuojant registrą, iškyla ir jo surašytojo klausimas. Pats tekstas surašytas dailia ir išlavinta rašysena, visiškai priešinga ryškiam ir kampuotam Jono Gruževskio braižiui. Vadinasi, registrą surašė ne dokumentų savininkas, o kitas asmuo. Sužinoti, kas surašė registrą, keblu, nes nėra jokių tiesioginių nuorodų, kurios padėtų jį nustatyti. Tačiau atlikus registro vidinių ir išorinių ypatybių analizę, pamažu išryškėja ne tik teksto kūrimo, surašymo aplinkybės, bet ir patį surašytoją apibūdinančios detalės.

Peržvelgus registro tekstą, darosi aišku, kad jo surašytojas daugiau ar mažiau išmanė raštvedybą. Pirmiausia tai paliudija išlavinta jo rašysena ir įprotis išskirti teksto pradžią – paryškinti dokumentų pirmųjų žodžių inicialus¹⁹. Surašytojo turimą patirtį parodo ir vartojama plataus spektro dokumentų terminija. Surašydamas registrą, jis nuosekliai bei tiksliai įvardijo įprastus dokumentų tipus: privilegijas, intromisijas ir kt. Registre taip pat sumaniai vartojamas labiausiai paplitęs ir apibendrinamasis dokumentinis nominalas *list*²⁰. Jis taikomas skirtingoms dokumentų kategorijoms apibūdinti (*listh*, *list mianowny*, *list przedaży*, *listh opozedlego ograniczenia*). Registrą surašęs asmuo gausiai ir įvairiai vartojo išrašų terminiją (*zeznanie u grodu*, *przepis*, *list wypis ziemski żmudzki*, *widimus*) – tai rodo jo ano meto dokumentacijos išmanymą. Surašytojas buvo susidūręs ir su lotynų kalba, kurios įtaka juntama ir tekste, pvz., kartkartėmis kaitaliojami lotyniški ir lenkiški mėnesių pavadinimai: lapkričio (*listopad–novembra*) ir sausio (*januaryljenwaria–stycznia*). Be to, jis puikiai mokėjo lenkų kalbą, kuri tuo metu dar nebuvo populiari tarp Žemaitijos bajorų, tad galima spėti, kad registro surašytojas nebuvo vietos bajoras, o lenkų kalba jam buvo gimtoji. Akivaizdu,

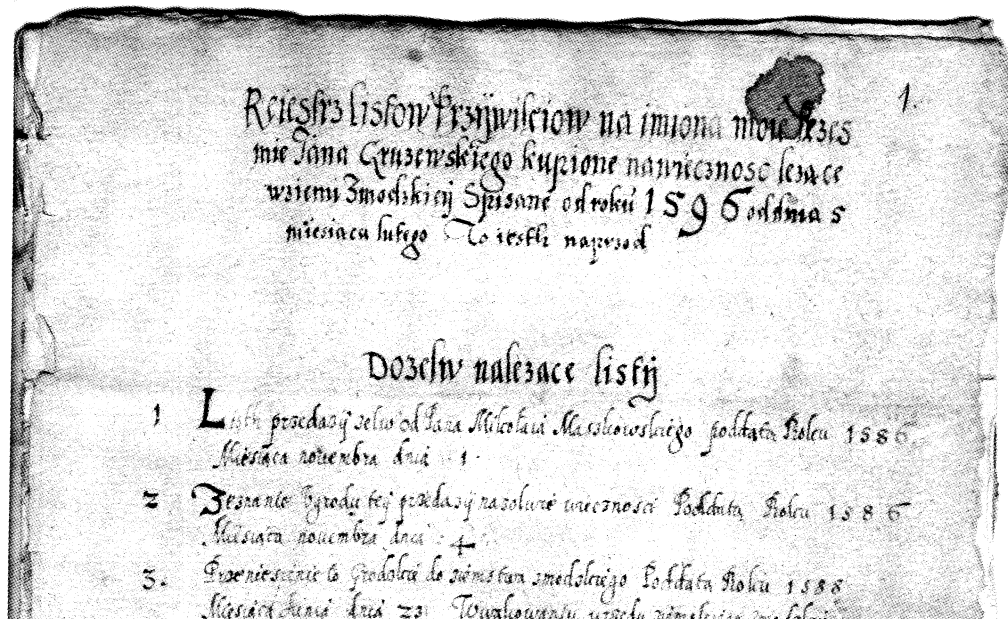
¹⁶ B. Grużewski, *op. cit.*, p. 2.

¹⁷ K. Syta, *op. cit.*, p. 45.

¹⁸ W. Nowosad, *op. cit.*, p. 146.

¹⁹ Paryškintos 1, 2, 5 dokumentų pirmosios raidės (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 1).

²⁰ С. Абросимова, „Традиции Литовской Метрики в документах канцелярий Украины XVII–XVII вв.“, *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*, sudarė Z. Kiaupa, A. Urbanavičius, Vilnius, 1998, p. 176.

1 pav. Registro pradžios fragmentas, LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 1

jog šis asmuo buvo gana artimai susijęs su pačiu Jonu Gruževskiu ir nuolat palaikė ryšius, nes registras buvo pildomas bent keletą metų. Vis dėlto sužinoti, kas buvo surašytojas, sunku, o ir paieškos laukas yra gana platus²¹.

Dokumentų aprašymas – tai atidus ir kruopštus darbas. Beje, patys dokumentai nebuvo aprašyti vienodai. Itin daug dėmesio buvo skiriama oficialiems ir svarbiems dokumentams: valdovų privilegijoms, revizorių raštams, dokumentų registrams. Surašytojas nurodė ne tik šių dokumentų turinį, datą, bet ir ant ko jie surašyti (ant popieriaus ar pergamento), taip pat pažymėjo, kurie iš jų antspauduoti, pasirašyti²². Kitus dokumentus jis stengėsi perteikti trumpai ir tiksliai. Pažymėtina, kad antruoju registro

²¹ Galbūt tai galėjo būti kas nors iš Žemaitijos teismų raštinių personalo ar pas patį J. Gruževskį dirbusių lenkų kilmės tarnybininkų. Taip pat neatmestina, kad tai galėjo būti kas nors iš Šiaulių seniūnijos raštinių, kuriuos J. Gruževskis gerai pažinojo, ar kuris nors Radvilų tarnybininkas.

²² LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 2, 4, 6: „Stwierzenie tego działu na pergaminie [kursyvas – J. D.] od Aleksandra ksiązęcia litewskiego, pod datą roku 1499“, „List wypis ziemski žmodzki na pargaminie [kursyvas – J. D.] przenesienie z grodu žmodzkiego do ziemstwa, pod datą roku 1591 miesiąca oktobra dnia 11“, „Rejestrz pana Gradowskiego, rewizora króla jm., pomiary dobry kielmieńskiej, pod datą roku 1560, pod pieczęcią i z podpisem [kursyvas – J. D.] ręki jego własną“, „Przywilej na targ kielmieński króla Zygmunta Starego, na papiru pisany [kursyvas – J. D.], pod datą, pisany w Piotrkowie, miesiąca jenwaria dnia 31, indikt 14“, „Rejestrz od pana Połowicy i małżonki jego, pod pieczęciami ich i z podpisem [kursyvas – J. D.] ręki je[go], na listy do tego imienicza przynależące, mianowicie każddy opisując, pod datą roku 1594 miesiąca lipca dnia 11.“

surašymo laikotarpiu surašytojas vis labiau ėmė trumpinti dokumentų, ypač išrašų, turinį.

Jonui Gruževskiui jo archyvo registras buvo itin svarbus ir reikšmingas, todėl jis asmeniškai buvo suinteresuotas nuosekliu ir tvarkingu dokumentų aprašymu bei jų surašymu. Pirmiausia tekste padaryti įvairūs dokumentų arba datų patikslinimai, papildymai, pataisymai ar naujų dokumentų prirašymai²³ liudija, kad archyvo savininkas pats peržiūrėjo registrą. Kitas akivaizdus bei dar iškalbingesnis teksto tikrinimo įrodymas – kas antrame registro lape esantys J. Gruževskio parašai, kurie atskleidžia, kad archyvo savininkas susipažino su registro turiniu ir tai patvirtino.

Registro tekstą J. Gruževskis ne tik peržiūrėdavo ar tikrindavo, bet ir pats dalyvau-davo, o gal net diktudavo aprašant kai kuriuos dokumentus. Tai patvirtina tekste rasti suasmeninti žodžių junginiai: *przez mie Jana Grużewskiego, za mną Janem Grużewskim, ode mnie Jana Grużewskiego*²⁴. Šie intarpai – tekste jų yra devyni – nėra vienoje vietoje, jie tiesiog išmėtyti po visą tekstą. Taigi galima teigti, kad surašytojui aprašant dokumentus, bent jau kai kuriuos iš jų diktavo pats archyvo savininkas, nes kitu atveju sunku būtų paaiškinti šiuose junginiuose pirmojo asmens vartojimą. Kita vertus, šių intarpų daugiausia pasitaiko paties Jono Gruževskio žemių, dvarų pirkimo dokumentuose, tad šia personifikuota forma archyvo savininkas stengėsi pabrėžti savo paties įdėtas pastangas. Formuluo-tės *mano* vartojimas aiškiai parodo, kad J. Gruževskiui tai buvo labai *vertinga*²⁵. Socialinės psichologijos požiūriu tai galima įvertinti kaip sėkmės atribucijos išraišką²⁶.

Taigi Jono Gruževskio statuso pasikeitimas lėmė, kad buvo sudarytas ne tik archyvo registras, bet ir skatino patį archyvo savininką aktyviai dalyvauti surašant registrą.

²³ Antai virš aprašyto 1554 m. spalio 6 d. dokumento buvo prirašyta: „Na zamianę gruntów Dabikin“. Šilėnų dvaro 62-ame dokumente įrašyta (ryškesniu rašalu) visa dokumento data, o Kelmės dvaro 19-ame dokumente nubrauktas vasaris ir įrašytas kovo mėn. Prie Kelmės dvaro dokumentų prirašytas 38-tas dokumentas. Įdomu, kad 1562 m. aprašytame dokumente vietoje Stanislovo Skaševskio įrašytas tuo metu dar mažametis jo sūnus Jonas. Ko gero, čia registro surašytojas, o galbūt tai padiktavęs J. Gruževskis, asociatyviai užfiksavo tą asmenį, kurį tuo metu pažinojo (ten pat, l. 1, 2, 4, 5v).

²⁴ P.vz., „Listh opozedlego ograniczenia Żelw od pana Stanisława Sirewicza za mną Janem Grużewskim [...]“, „Kopija z listu ode mnie Jana Grużewskiego danego Bałtromiejū Juszkieviczu na arendę dworca Bierżanskiego [...]“ (ten pat, l. 1v, 2v, 3, 4, 7v).

²⁵ Р. Мейли, „Различные аспекты Я“, *Психология личности. Тексты*, под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря, Москва, 1982, p. 133–134; G. W. Allport, *Tapsmas. Svarstymai apie asmenybės psichologiją*, Vilnius, 1998, p. 57.

²⁶ A. Suslavičius, *Socialinė psichologija*, Vilnius, 2006, p. 75.

Archyvo rekonstrukcija

XVI a. pabaigoje Jono Gruževskio suformuotas archyvas iš esmės buvo sudarytas iš trijų Žemaitijos dvarų – Želvių, Šilėnų ir Kelmės – archyvų. Kiekvienas iš šių archyvų formavosi savaip ir įvairiu metu, jų savininkai buvo skirtingi, taip pat skyrėsi saugomos dokumentacijos kiekis²⁷, tad galima teigti, kad jie bent iš dalies atspindi Žemaitijos bajorijos archyvų formavimosi bendras tendencijas ir ypatumus.

Žvelgiant į bendrą registre surašytų dokumentų chronologinę seką, paaiškėja, kad minėtų dvarų dokumentų saugyklos iki XVI a. vidurio pasipildė tik labai nežymiai. Dokumentų gausėjimą dvarų archyvuose stabdė menka tuometinė žemės apyvarta, kurią varžė teisiniai apribojimai.

Situacija pradėjo pamažu keistis nuo XVI a. vidurio. Tada pradėjo aiškiai banguojančiai daugėti dokumentų. Šį procesą lėmė keletas veiksnių. Pirmiausia padidėjusi žemės apyvarta, kuri suaktyvėjo, kai Antrajame Lietuvos Statute (VII skyrius, 1 straipsnis) buvo panaikinti visi apribojimai bajorijai disponuoti savo žeme²⁸. Prie to prisidėjo stiprėjanti bajorijos luomo kristalizacija²⁹, kai smulkieji bajorai, spaudžiami nepakeliamų mokesčių naštos ir nepritekliaus, ėmė pardavinėti savo dvarelius. Be to, pasikeitus ekonominių santykių konjunktūrai, žemėvalda tapo patraukliu ir vertingu bajoro užsiėmimu³⁰. Galų gale dėl šių pokyčių išaugo paties dokumento reikšmė – jis bajorijai tapo svarbiausiu teisinių santykių įtvirtinimo garantu³¹.

Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų archyvuose dokumentų gausėjo įprasta tvarka. Savininkui įsigijus smulkių pirkinių (tarnybų, miškų, pievų, dykrų) ar stambesnių – jau suformuotų – dvarų, jo archyve atsirasdavo naujos dokumentacijos pluoštas: pirkimo-pardavimo raštas bei pirkinio inventoriūs (iki 1564–1566 m. teisminės-administracinės reformos). Tad naujų dokumentų atsiradimą archyve iš esmės lemdavo jo savininko finansinė padėtis bei gaunamų pajamų dydis, t. y. pirkimo galia. Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų savininkai (iki įsigyjant šiuos dvarus J. Gruževskiui) XVI a. antrojoje pusėje turėjo svarbias ir pelningas pareigybes. Be to, du iš jų – M. Maškovskis ir

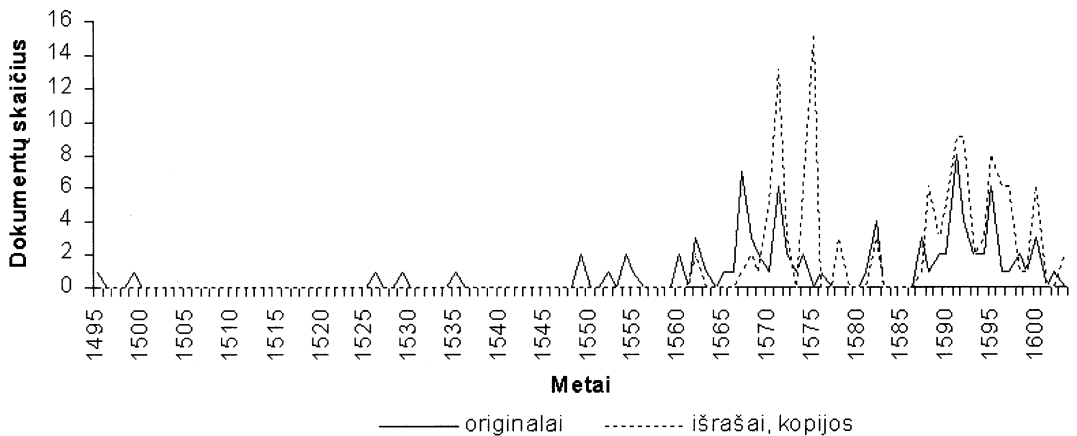
²⁷ Registre surašyti 32 Želvių, 73 Šilėnų ir 104 Kelmės dvarų dokumentai. Ankstyviausi dokumentai Kelmės dvaro archyve yra net 1495 m., Želvių – 1521 m., Šilėnų – 1562 m. (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 2, 4, 6).

²⁸ Статуть Великого Князьства Литовского 1566 года, *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, kn. 23 [toliau – Статуть ВКЛ 1566 г.], Москва, 1855, p. 119; A. Dubonis, „Žemėvalda“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, 2001, Vilnius, p. 791.

²⁹ E. Gudavičius, „Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. (2. Dėl XVI a. privilegijuotųjų ir 'neprivilegijuotųjų' bajorų)“, *Lietuvos Mokslų Akademijos darbai*, Serija A, t. 3 (52), 1975, p. 67.

³⁰ J. Topolski, *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*, Poznań, 2000, p. 59–60, L. Karalius, „Privatūs muitai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: dar viena bajorų ekonominio aktyvumo sritis?“, *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sudarė A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 263–265.

³¹ R. Ragauskienė, „Bajorijos archyvų gaisrai“, p. 4.

2 pav. Registre surašytų dokumentų chronologinė ir tipologinė raida
(XV a. pab. – XVII a. pr.)

S. Skaševskis – buvo iš Lenkijos emigravę bajorai³², tik pradėję kurti savo žemėvaldos pamatus, tad jų nekilnojamojo turto pirkimo mastai buvo kur kas didesni ir intensyvesni nei vietinės bajorijos (tuo aiškiai galime įsitikinti, pažiūrėję, kaip pateiktame grafike šokinėjančiai vingiuoja kreivė, rodanti finansinių sandėrių kiekį). Pateiktame grafike matyti du dokumentų skaičiaus „kalnagūbriai“ – tai daugiausia S. Skaševskio 1562–1578 m. ir J. Gruževskio 1586–1604 m. formuotos žemėvaldos rezultatas. Galima teigti, kad atvykėliai suvaidino katalizatoriaus vaidmenį Žemaitijoje, padėjo suintensyvinti žemės apyvartą³³, o formuodami savo valdas, dažnai tuo pat metu kūrė ir naujas dvarų dokumentų saugyklas³⁴.

Kitas veiksnys, lėmęs dokumentų pagausėjimą dvarų archyvuose XVI a. antrojoje pusėje – tai pradėję veikti Žemaitijos žemės ir pilies teismai. Antrajame Lietuvos Statute buvo įteisinta nauja dokumentų įrašymo į pavietų teismų knygas tvarka:

³² 1566–1586 m. Želvių dvaro savininkas buvo Mikalojus Maškovskis – Lenčycos pavieto (Mazovijos kunigaikštystė) stalininkas (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 7, b. 17/14591, l. 132–132), o 1562–1587 m. – Šilėnų dvaro savininkas. S. Skaševskis buvo Batakių ir Jurbarko seniūnas (žr. R. Ragauskienė, „Klientelė reformacijos verpetuose. (Bajoro Skaševskio biografijos tyrimas)“, *Darbai ir Dienos*, t. 44: *Senoji Lietuva: Viduramžiai, Renesansas, Barokas*, Kaunas, 2005, p. 195). Galiausiai šiuos abu dvarus įsigijęs J. Gruževskis 1560–1580 m. buvo Niehnėvičių dvaro, o vėliau, 1580–1592 m., Šiaulių seniūnijos vietininkas (žr. J. Drungilas, „Etnosocialinis mobilumas“, p. 56–58).

³³ Plačiau apie šių emigravusių bajorų žemėvaldą žr. J. Drungilas, „Adaptacija i integracja pierwszego pokolenia szlachty polskiej osiedlającej się na Żmudzi (2 połowa XVI w. – początek XVII w.)“ (spaudoje).

³⁴ Formuodamas Šilėnų dvarą, S. Skaševskis kartu nuo 1562 m. kaupė ir to dvaro archyvą (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 2).

sudarytą naują dokumentą bajoras privalėjo pateikti įrašyti į teismų knygas ir iš jų gauti to dokumento išrašus³⁵. Pavyzdžiui, nusipirkęs žemės, naujasis savininkas gaudavo pluoštą dokumentų: pirkimo-pardavimo aktą, to dokumento pilies ir žemės teismų išrašus, ribų nustatymo, intromisinį (įvesdinimo) raštus ir inventorių.

Minėtų dvarų savininkai greitai įvertino šią galimybę ir, be originalaus dokumento, stengėsi įsigyti ne mažesnę juridinę galią turinčius originalo pakaitalus – išrašus. Didžiausias išrašų srautas, kaip matyti iš registro, buvo pradėjus dirbti teismams 1570–1575 m., tačiau vėliau, sumažėjus nekilnojamojo turto apyvartai, ši išrašų banga pamažu atslūgo³⁶. Tyrinėjant pateiktą grafiką, susidaro įspūdis, kad dvarų archyvuose bajorijos saugomi dokumentai buvo tarsi „užsigulėję“, nes, pradėjus veikti teismams, savininkai skubėjo pasidaryti jų išrašus. Sprendžiant iš registro, šiuo požiūriu ypatingi buvo 1575 m., kai minėtų dvarų savininkams ir kitiems registre užfiksuotiems žemvaldžiams buvo įteikta 15 pirmųjų Žemaitijos žemės teismo išrašų, perduotų iš pilies teismo³⁷. Tai leidžia manyti, kad visi žemės teismo kompetencijai priklausantys dokumentai buvo pradėti įrašinėti būtent 1575 m., o išlikusi tų metų knyga yra pirmoji³⁸ Žemaitijos žemės teismo knyga.

Kaip matyti iš registre surašytų dokumentų, bajorijos taktika apsirūpinti išrašais nepakito ir vėliau, pradėjus geriau funkcionuoti žemės teismui. Dar ir XVII a. pradžioje pirkimo-pardavimo dokumentų išrašai dažnai būdavo perduodami iš pilies į žemės teismą, ir atvirkščiai (įrašymo tvarka nurodyta Antrajame Lietuvos Statute³⁹), taip

³⁵ Privalomasis dokumentų įrašymas į teismų knygas nurodytas VII skyriaus 1 straipsnyje dėl tėvoninių ir motininių valdų pardavimo, dovanojimo dokumentų įrašymo: „[...] маеть до книг земскихъ тотъ запись свой увести [...]“. Taip pat to paties skyriaus 5 straipsnyje dėl nupirktų valdų dokumentų įrašymo: „Уставуемъ тежь, ижь кождому будетъ вольно именье свое, куплю и выслугу отдати и продати, и кому хочечы записаты, [...] а ведь же тые, тымъ же обычаемъ, пришедши передь насъ Господоря або передь врьдъ земский часу роковъ судовыхъ, маеть обявити и сознати и до книг земскихъ тую продажу свою записати [...]“ (Статуть ВКЛ 1566 г., p. 119, 121–122).

³⁶ Ypatingas yra 1591–1596 m. laikotarpis, kai J. Gruževskis, rūpindamasis gauti Kelmės valdos visus teisinius dokumentus, gavo išrašų ne tik iš Žemaitijos, bet ir iš Oršos, Naugarduko, Minsko teismų knygų (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 5v).

³⁷ Ankstyviausias – tai 1567 m. sausio 12 d. Žemaitijos pilies teismo išrašas dėl Valentino Parkaičio Našlaičių kaimo įsigijimo (ten pat, l. 6).

³⁸ Šios knygos pirmumo problemą reikia detaliau tirti. Pradžią padarė D. Vilimas išskeldamas šios knygos išlikimo faktorių, žr. D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius, 2006, p. 50, 94.

³⁹ Dokumento perdavimą į pilies teismą ir iš ten gauto išrašo įrašymą į žemės teismo knygą reglamentavo VII skyriaus 2 straipsnis: „Тежь хто бы хотель што записати оселость вечностью межи роки судовыми, безъ которыхъ судъ звыкъ заседавати на судъ, и книги подлугъ статуту лежати не будетъ, тогда маеть прити передь врьдъ замковы дворный, [...] и дати его до книг записати замковыхъ слово отъ слово, [...] выпись взяти, [...] а въ томъ году маеть быти оный запись перенесеный до книг земскихъ и при врьдниковъ земскихъ въ тые же книги земские дати записати, тымъ обычаемъ таковой запись маеть быти при mocy захованъ и тотъ, што имъ кому будетъ записано, маеть то одержати“ (Статуть ВКЛ 1566 г., p. 120).

abiejų teismų knygos pasidarė tarsi notarinės. Šią praktiką taikė ne vien tik Žemaitijos, bet ir Kauno, Uplytės paviėtų bajorai⁴⁰. Manytina, kad tokius išrašų perrašinėjimus iš vienos teismo knygos į kitą galėjo lemti neįvykusios žemės teismų sesijos, vakuojančios teismo pareigybės⁴¹ ir kiti veiksniai⁴². Kartais atrodo, kad bajorai net perdėtai tuo rūpinosi: gavę vieną teismo išrašą, po kiek laiko pasirūpindavo gauti pakartotinį išrašą⁴³. Tad nuo XVI a. antrosios pusės paviėtų teismai tapo dokumentų „dirbtuvėmis“, smarkiai padidindami jų kiekį bajorijos archyvuose.

Grįžtant prie Jono Gruževskio archyvo, reikia pasakyti, kad nustatyti tikslią šio archyvo apimtį yra keblu. Pirmiausia sunku dėl paties registro specifikos, nes jame užfiksuoti 209 teisiniai-turtiniai dokumentai neatskleidžia realaus archyvo dydžio. Kita vertus, pasinaudojus Žemaitijos teismų knygų aprašais bei Gruževskių giminei priklausiusio Kelmės dvaro archyve aptiktais XVI a. antrosios pusės – XVII a. pradžios dokumentais, galima pabandyti nustatyti bent apytikslį šio archyvo dydį.

Manytina, kad pagrindinis ir svarbiausias Jono Gruževskio archyvo dokumentacijos korpusas buvo 209 teisiniai-turtiniai aktai, sudarę, ko gero, didesniąją dokumentų saugyklos dalį. Atrodytų, kad šio tipo dokumentai registre turėjo būti surašyti tiksliai, bet, kaip išaiškėjo, keletos pirkinųjų aktų tikrai nėra įrašyta⁴⁴, kodėl – neaišku. Vertėtų aptarti ir kitas registre iš dalies arba visai neužfiksuotas dokumentų grupes, tipus, kurie neabejojamai buvo J. Gruževskio archyve.

Registre beveik nėra užfiksuota teisminių, bylinėjimosi dokumentų, šaukimų į teismą (išskyrus penkis tokio tipo dokumentus dėl Kelmės dvaro). Visiškai neįtraukta ir administracinė-ūkinė J. Gruževskio dokumentacija. Nėra Jono Gruževskio brolių, jo žmonos turtinių dokumentų, kurie veikiausiai buvo saugomi atskirai. Į registrą taip pat neįtraukti kiti XVI a. pabaigos – XVII a. pradžios dokumentai (jų žinoma bent 16), neabejojamai priklausę J. Gruževskio, o vėliau – jo giminės archyvui. Dalis šių originaliųjų dokumentų išliko iki šiol, kiti, matyt, vėlesniais amžiais sunyko ar sudegė⁴⁵, bet liko XVIII a. nuorašuose⁴⁶. Ko gero, ši aptarta dokumentacijos dalis archyve nebuvo aprašyta ir buvo atskirai sudėta į dėžes ar ryšulius.

⁴⁰ D. Vilimas, *op. cit.*, p. 90–91.

⁴¹ Pvz., 1570 m. gegužės 2 d. dokumente minimas neįvykęs Žemaitijos žemės teismas: „Wypis grodzki žmodzki, opowiedanie o nie zasiadanie sądu ziemskiego žmodzkiego [...]“, o 1586 m. – negautas išrašas dėl „[...] w wakowaniu urzędu ziemskiego žmodzkiego“ (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 1, 2).

⁴² Plačiau, kodėl neįvykdavo žemės teismai, žr. D. Vilimas, *op. cit.*, p. 83–89.

⁴³ Antai S. Skaševskis, nusipirkęs iš Jono Sirevičiaus Šilėnų dvarą ir 2 kaimus, gavo 2 pilies teismo išrašus, o pakartotinių paprašė 1572 m. ir 1574 m. (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 2).

⁴⁴ Pvz., 1592 m. Jonas Skaševskis pardavė J. Gruževskiui Rekyvos dvarą, o 1596 m. Jonas Žyckis – žemės prie Šukiškių (*Отпись документов Виленского Центрального Архива Древних актовых книг* [toliau–ODVCA], t. 4, Вильна, 1905, p. 50, 165).

⁴⁵ 1733 m. sudegė visi Želvių dvaro archyvo dokumentai (LMAB RS, f. 37, b. 1613, l. 11).

⁴⁶ Bogdano Solomereckio ir jo tarno Tomašo Jastžemskio Pakražantės dvaro, vėliau atitekusio J. Gruževskiui, 8 dokumentai (1586–1596 m.); J. Gruževskio skundas (1597 m.); Vilniaus burmistro

Dokumentų sąrašė neminimi ir visų J. Gruževskio valdytų dvarų dokumentai: jo vietininkavimo Niehnievičiuose ir Šiaulių seniūnijoje 1565–1588 m. laikotarpio dokumentai, kurie, kaip buvo įprasta⁴⁷, liko Radvilos Našlaitėlio archyve⁴⁸. Manytina, kad tas pats nutiko Tytuvėnų valdos, 1581–1594 m. įkeistos J. Gruževskiui, dokumentams, kurie nukeliavo į LDK kanclerio Leono Sapiegos archyvą⁴⁹.

Peržvelgus 1575–1600 m. laikotarpio Žemaitijos teismų knygų aprašus⁵⁰, paaiškėjo, kad J. Gruževskio archyve dar turėjo būti apie 90 anksčiau išvardintų tipų dokumentų, kurie nebuvo įrašyti į registrą⁵¹. Prie jų dar reikėtų priskaičiuoti Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų sumokėtų mokesčių kvitus, kurių galėjo susidaryti nemažas kiekis. Tad galima manyti, jog apskritai Jono Gruževskio archyve galėjo būti saugoma arti keturių šimtų dokumentų. Palyginti su XVI a. masteliu, tai buvo gana didelės apimties archyvas, nes, pvz., to meto Žemaitijos bajorų, ypač giminių, archyvai turėjo iki 200 dokumentų⁵². Nevertėtų pamiršti ir dar vienos aplinkybės, kad J. Gruževskio archyvą sukomplektavo iš atskirų dalių vienas asmuo, – tai ne giminės archyvas, perduodamas iš kartos į kartą, kai išsaugoma kur kas daugiau dokumentų.

Žinoma, tokio masto archyvui reikėjo tinkamos dokumentų tvarkymo metodikos. Analizuojant registre užfiksuotų dokumentų surašymo tvarką, jų sugrupavimą, numeravimą, pamažu atsiskleidžia šio archyvo struktūra. Manytina, kad dokumentus tvarkė šio registro surašytojas. Analizuojant registrą, galima pastebėti, jog pirmiausia archyve atskirai buvo sudėlioti įsigytų trijų dvarų dokumentai, kurie suformavo tris pagrindinius

Jono Rudaminos ir Mikalojaus Daugėlos skundai dėl J. Gruževskio valdinių (1598, 1600 m.); J. Gruževskio apsikeitimas su Jonu Čaškovskiu žemėmis, 2 dokumentai (1602 m.); J. Gruževskio skundas (1603 m.); jo apsikeitimas žemėmis su Mikalojumi Jonaičiu bei susitarimas su Jonu Gruzdžiu dėl Šilėnų dvaro (1604 m.) (LMAB RS, f. 37, b. 616, l. 7, 9, 11, 14, 16, 18, 21, 23; b. 598, l. 12, 20; b. 595, l. 1, 3; b. 617, l. 13; b. 2154, l. 4).

⁴⁷ W. Nowosad, *op. cit.*, p. 92.

⁴⁸ Pvz., J. Gruževskiui rašyti 4 laišakai: 2 Radvilos Našlaitėlio, 1 Jono Zažeckio, 1 Kuršo kunigaikštienės Onos (AGAD, AR, dz. II, suplement, 12A(2); ten pat, teka III, syg. 222, l. 1; ten pat, dz. XVII, syg. 152, l. 1, 3). Tiesa, dar vienas Radvilos Našlaitėlio laiškas, rašytas J. Gruževskiui, pateko į kolekcininko A. L. Zoštauto rinkinį (LMAB RS, f. 273, b. 2070, l. 1).

⁴⁹ 1595 m. L. Sapiegos įgaliotinis Danielius Lvovičius pareikalavo iš J. Gruževskio gražinti viską, kas nurodyta senajame Tytuvėnų inventoriuje (*ODVCA*, t. 3, Вильна, 1904, p. 117, 122, 140).

⁵⁰ Iš nagrinėtos Žemaitijos teismų knygų medžiagos paaiškėjo, kad ne visi dokumentai buvo įrašomi į teismų knygas, jose dažniausiai fiksuojamas tik galutinis sandėrio dokumentas, o ligtoliniai dokumentai, tai yra kitos finansinės operacijos, nebuvo įrašyti.

⁵¹ 1584–1600 m. laikotarpiu J. Gruževskiui buvo įteiktas 21 šaukimas į teismą, 7 pareiškimai, sprendimai, jis gavo 10 kvitų, skoliaraščių. Taip pat jo archyve galėjo būti 20 įkeitimo, 10 su gimine susijusių, 11 pardavimų-pirkimų, 6 apsikeitimo, taikaus susitarimo originalių dokumentų ir/ar jų išrašų. Žr. *ODVCA*, т. 1–5, Вильна, 1901–1907.

⁵² Pvz., Pranciškaus Gradovskio Gaižuvos dvaro archyve 1590 m. tebuvo 9, Stanislovo Juškevičiaus archyve 1595 m. – 5, o Onos Petrienės Pužų dvaro archyve 1596 m. – 37 dokumentai. Šiuo atžvilgiu išsiskyrė gan nuosekliai kauptas Andriaus Bilevičiaus archyvas, kuriame buvo keturių giminės kartų 156 dokumentai, K. Syta, *op. cit.*, p. 30–42.

ir svarbiausius dokumentų ryšulius, išdėliotus pagal dvarų įsigijimo metus: pirmiausia buvo Želvių, po to – Šilėnų, galiausiai – Kelmės dvarų dokumentai. J. Gruževskiai įsigijus šiuos dvarus, buvo pertvarkytas jų dokumentacijos išdėstymas. Šilėnų ir Želvių dvarų dokumentai struktūriniu požiūriu buvo sugrupuoti po du ar tris pluoštus pagal dokumentų reikšmingumą. Pirmasis pluoštas – dvaro įsigijimo dokumentai, antrasis – valdovų privilegijos, revizorių raštai (Želvių ir Kelmės atvejais), trečiasis – žemių supirkimai prie dvaro. Be to, šie pluoštai buvo taip pat perskirstyti pagal savininkus⁵³. Taip Želvių dvaro dokumentacijoje susidarė penki, o Šilėnų – keturi atskiri dokumentų pluošteliai. Kelmės dokumentacija buvo sudaryta iš dviejų didelių pluoštų, o dokumentai buvo sudėti remiantis ankstesnio savininko Bagdono Solomereckio 1591 vasario 28 d. surašytu dokumentų registru⁵⁴. Pirmajame pluošte buvo valdovų privilegijos, revizorių raštai, sudėti chronologine tvarka, o antrajame buvo nekilnojamo turto pirkimo-pardavimo raštai.

Kadangi dokumentacijos nuolat gausėjo, archyvo tvarkytojui reikėjo modifikuoti dokumentų išdėstymo sistemą. Želvių ir Šilėnų dokumentacija buvo tik papildoma vis pridedant naujų dokumentų grupių. O Kelmės dvaro archyvo atveju buvo formuojamos atskiros dokumentų grupės. Taip papildomai susidarė septyni atskiri dokumentų pluošteliai, kuriuose buvo nuo 4 iki 16 dokumentų⁵⁵. Tikėtina, jog taip suskirstyti dokumentai buvo todėl, kad būtų pasirengta galimiems bylinėjimamsis, – tai patvirtina šių pluoštelių pabaigoje esantis atskiras dokumentų pluoštas, atsiradęs bylinėjimosi dėl Kelmės metu⁵⁶. Registro surašytojui, prižiūrėjusiam ir tvarkiusiam J. Gruževskio archyvą, ieškant dokumentų, pagelbėdavo nugarėlėse išlikę jo paties parašyti glausti dokumentų apibūdinimai⁵⁷. Kiti, kur kas sistemingesni dokumentų žymėjimai (signatūros, numeracijos), atsirado kur kas vėliau⁵⁸.

⁵³ Surašant Želvių dvaro dokumentus, pradžioje buvo sudėti du dvaro pirkimo-pardavimo dokumentų pluošteliai. Pirmiausia ėjo J. Gruževskio, naujojo savininko, dvaro įsigijimo dokumentai (4), o po to M. Maškovskio, ankstesnio savininko, minėto dvaro pirkimo dokumentai (6). Kaip matyti iš dokumentų išdėstymo, naujajam savininkui šis dokumentų pluoštas buvo ypatingas, turintis svarbiausią juridinę galią. Trečiasis pluoštas – valdovų privilegijos, jų patvirtinimai Želvių karčemai, revizorių patvirtinti dvaro ribų nustatymų raštai (7). Ketvirta ir penkta grupelės – žemių supirkimai prie Želvių dvaro, tačiau čia pirma ėjo ankstesnio dvaro savininko M. Maškovskio (4), o po to – J. Gruževskio dokumentai (8). Tuo tarpu Šilėnų dvaro dokumentų išdėstymo tvarka buvo paprastesnė. Pradžioje buvo sudėti ankstesnio savininko S. Skaševskio dokumentai, po to – J. Gruževskio dvaro įsigijimo dokumentai. Kitas to paties dvaro dokumentų pluoštas – tai žemių supirkimai prie Šilėnų dvaro, tačiau čia pirma buvo ankstesnio dvaro savininko S. Skaševskio, o po to – J. Gruževskio dokumentai (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 1–4).

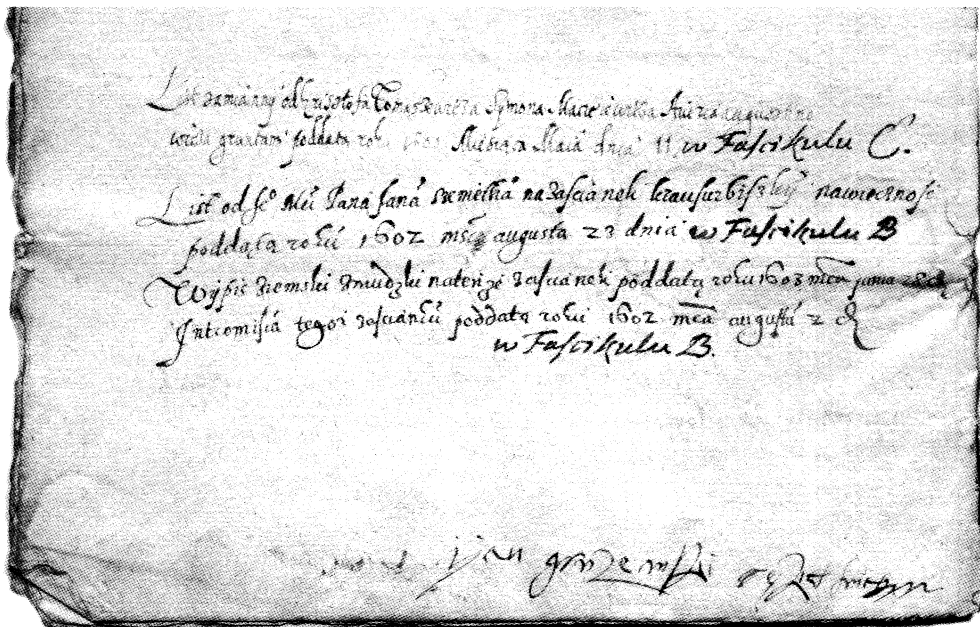
⁵⁴ Žr. nuorodą nr. 11.

⁵⁵ Žr. nuorodą nr. 13.

⁵⁶ LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 7v: „Do sprawy kielmieńskiej należy“.

⁵⁷ Pvz., registro surašytojas Krausurbių kaimo dokumentus nugarėlėse aprašė taip: „na odmianą siołka Krausurbiów“, „Sprawa pana Marcinkowicza na sioło Krausurbie“, „Wypis na Krausurbie“, „na Krausurbie“, ten pat, f. 37, b. 618, l. 3v, 7v, 11v, 13).

⁵⁸ W. Nowosad, *op. cit.*, p. 160.

3 pav. J. Gruževskio parašas ir XVII a. pab. – XVIII a. pr. (?) įrašai, patvirtinantys vėlesnį naudojimąsi registru, LMAB RS, F 256, b. 3904, l. 7v.

Remiantis registru, galima teigti, jog šie teisiniai-turtiniai dokumentai XVI a. pabaigoje buvo saugomi atskiroje skrynioje pagrindiniame J. Gruževskio Kelmės dvaro archyve. Vėliau, smarkiai padidėjus dokumentų kiekiui, manytina, jog dokumentai galėjo būti saugomi atskirai visų minėtų dvarų archyvuose⁵⁹.

Pabaigoje norėtusi pažymėti, kad šis registras nebuvo vien tik dokumentų sąrašas, bet dokumentų saugykloje atliko ir archyvinės rodyklės funkciją bylinėjantis ar ieškant konkrečių aktų. Antai prie kai kurių Želvių dvaro dokumentų parašėse prirašyta *Nota bene*⁶⁰. Manytina, kad šie dokumentai buvo naudojami bylinėjantis⁶¹. Tad galima teigti, jog dokumentai „judėjo“ iš archyvo, prireikus jie buvo paimami ir panaudojami, o po to gražinami. Net kitos Gruževskių kartos, pertvarkydamos dokumentus, naudojo J. Gruževskio archyvo registru. Vienas iš tokių naudojimosi

⁵⁹ 1733 m. iš sausio 22 į 23 d. užsidegus Želvių dvaro vietininko pastatui, sudegė ir dvaro archyvas, kuriame buvo įvairių tipų, taip pat teisinių-turtinių (XVII–XVIII a.?) dokumentų: „[...] rum urzędniczy z dopuszczenia pańskiego zgorzał, gdzie niemało będącego depozytu, a mianowice spraw dokumentów różnych, to jest prawa wieczysto przedażne, od różnych ichm. przyznane, przykuple od różnych ichm. nabyte na majeności nazwaną Żelw [...]“ (LMAB RS, f. 37, b. 1613, l. 11; išrašas iš Raseinių pilies teismo surogatoriaus knygu).

⁶⁰ *N[ota] B[ene]* pažymėta prie Želvių dvaro 24-to, 27-to dokumentų (LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 1–2).

⁶¹ *ODVCA*, т. 2, Вильна, 1902, р. 7, 9, 73, 124.

registru įrodymų – tai prie XVII a. pradžioje surašytų paskutinių dokumentų tam-
sesniu rašalu padaryti įrašai, nurodantys kai kurių aktų tikslią saugojimo vietą: [...] *w Fascikulu C* [...], [...] *w Fascikulu B* [...] ⁶². Manytina, kad tai išlikę pirmojo
giminės archyvo sisteminimo ženklai, aptinkami ir kitų dokumentų – surašytų ir
nesurašytų į registrą – nugarėlėse ⁶³. Minėtame registre surašyti dokumentai XVIII a.
antrojoje pusėje ne vieną kartą buvo pergrupuoti, buvo keičiama jų saugojimo vie-
ta ⁶⁴. Tad retkarčiais papildomas naujais dokumentų pluoštais šis archyvas buvo
tvarkomas, o vėliau ir sisteminamas.

Apibendrinant galima pasakyti, kad atlikta J. Gruževskio archyvo registro analizė
parodė dokumentų gausėjimą bei jų išdėstymą Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų
archyvuose, kartu atskleidė bendrąsias Žemaitijos privačių bajorijos archyvų raidos
tendencijas.

Išvados

1. Jono Gruževskio ilgametė darbo su dokumentacija praktika bei staigiai pasikei-
tusi socialinė, ekonominė padėtis nulėmė registro atsiradimą, jo struktūrą, surašymo
laiką, bei nuoseklią teisinių-turtinių dokumentų atranką.

2. Archyvo dokumentus aprašė ir registrą surašė raštvedybinės patirties turėjęs
asmuo, išmanęs dokumentų terminiją, mokėjęs kalbų, nors prie registro surašymo
aktyviai prisidėjo ir pats archyvo savininkas, kuris ne tik peržiūrinėjo ir tikrino, bet ir
diktavo kai kuriuos dokumentus.

3. Registre surašytų dokumentų chronologinė ir tipologinė analizė parodė, kad
J. Gruževskio archyvą sudariusiose Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų dokumentų sau-
gyklose nuo XVI a. antrosios pusės smarkiai ėmė didėti dokumentų skaičius, ir tai
lėmė aktyvi buvusių dvarų savininkų žemėvaldos plėtimo strategija bei susiklosčiusios
palankios socialinės, ekonominės sąlygos, be to, ir įkurtų teisminių institucijų veikla
Žemaitijoje, mat buvo reglamentuotas privalomas dokumento įrašymas į teismų kny-
gas ir išrašų teikimas. Tad J. Gruževskio archyve XVI a. pabaigoje – XVII a. pra-
džioje galėjo būti saugoma arti 400 dokumentų.

4. Dokumentų surašymo tvarka, jų sugrupavimas, numeracija registre parodo, kad
J. Gruževskio archyvą prižiūrėjęs asmuo laikėsi tam tikros archyvavimo tvarkos, do-
kumentai buvo sudėti į ryšulius, o šie suskirstyti į mažesnius pluoštus. Gausėjant

⁶² LMAB RS, f. 256, b. 3904, l. 7v.

⁶³ Pvz., įrašą „Fascikul B“ randame bent trijų XVI a. pab. – XVII a. pr. dokumentų nugarėlėse (ten
pat, f. 37, b. 618, l. 7v, 8v, 11v).

⁶⁴ Antai vienas dokumentas, prie kurio registre buvo pažymėta, kad jis buvo saugomas fascikule
B, 1759 m. randamas dokumentų ryšulyje, įvardintame „Fasciculus 5tus sub litera E“ (LMAB RS, f. 37,
b. 2412, l. 1).

dokumentacijos, Želvių ir Šilėnų dvarų dokumentų ryšuliai buvo tik papildomi, o Kelmės dvaro archyve kuriami atskiri nauji dokumentų pluošteliai.

5. Registras buvo ne tik dokumentų sąrašas, bet atliko ir archyvinės rodyklės funkciją bylinėjantis ar ieškant konkrečių aktų archyve – tai parodo rašto kultūros plėtrą Žemaitijoje.

6. Išlikusio originalaus J. Gruževskio archyvo registro analizė pirmiausia atskleidė tipišką stambaus žemvaldžio archyvo tvarkymo atvejį, kartu parodė ir atskirų Želvių, Šilėnų ir Kelmės dvarų archyvų formavimąsi, atskleidė bendrąsias Žemaitijos privačių bajorijos archyvų raidos tendencijas.

Register of Jonas Gruževskis' Archive (late-sixteenth – early-seventeenth centuries)

Jonas Drungilas

Summary

This article presents an analysis of an original late-sixteenth – early-seventeenth century archive register. It was commissioned by Jonas Gruževskis, one of the richest landowners in Žemaitija. He was in the service of the Radvilas, and was in charge of managing the estate of Niehnievičiai in modern Belarus and the district of Šiauliai for over thirty years. During his career he not only became familiar with various kinds of documents, but also learned to archive them. Many years of management and sudden changes in his social and economic situation conditioned the specifics of the register – an uneven structure, an unusual time of producing the document, and a consecutive selection of legal and property documents.

The study showed that the documents were described and recorded in the register by a person experienced in record keeping, familiar with the specialist terminology and languages. The owner of the register also participated in the preparation of the register – he supervised and checked the work. That is attested by the corrections and additions of dates and texts, and his signatures; he also dictated some documents (the use of the possessive pronoun ‘my’).

Gruževskis' archive, formed in the late sixteenth century, comprised the archives of three Žemaitian estates, those of Želviai, Šilėnai and Kelmė. The chronological and typological analysis of their materials showed that the number of the documents began to grow rapidly in the second half of the sixteenth century. That was conditioned by an active strategy of the development of landowning of the former estate

owners Stanislovas Skaševskis and Mikalojus Maškovskis and by the activity of the land and castle courts, newly established in Žemaitija. Gruževskis' archive could hold up to 400 documents.

The order of the inclusion of the documents in the register, their grouping and numbering indicate that the person in charge of the archive maintained a certain archiving order: the documents were put into bundles, which were divided into smaller ones. The amount of documents increasing, the bundles at the estates of Želviai and Šilėnai were supplemented, while in the archive of the Kelmė estate new bundles were created. The register of the repository performed the function of the archival index. Dorsal notes were helpful to the person working in the archive. This register of Gruževskis' archive was also used by subsequent generations of the Gruževskis family in dealing with archival documents.

All in all, this analysis of the original register of Gruževskis' archive of the late sixteenth and early seventeenth centuries reveals general tendencies of the organization and accumulation of private gentry archives in Žemaitija.